

Kütləvi cəzalar və qərçivəli düşüncə illəri izsiz-əsərsiz ötüb keçməyir. Hər əməl, hərəkət, hər günah müvəqqəti kilid arxasında öz növbəsini gözləyir. Gözləyir ki, vaxtı-zamanı gələndə günah işlədib faciə törədənlər əməllərinə görə cavab versinlər. Tarixə Stalin repressiyası kimi düşən dövrün tükürpədən reallıqları, ilk növbədə, insanların psixoloji durumlarına, siyasi baxışlarına, sağlam fikir tərzinə ciddi zərərələr vurmuşdur. Totalitar ideologiyanın möhvetmə mövqeyindən əsas hədəfi milli müstəqillik düşüncəsinə, milli varlıq təfəkkürünə, demokratik ideyalara, bu ideyaların daşıyıcısı olan insanlara qarşı çevrilmişdi.

Cəmiyyəti sarsıdıb silkələyən, onun tarixi yaddaşında amansızlığı ilə dərin iz qoyan, bir tərəfdən şəxsiyyətə hədsiz pərəstişi təbliğ edən, digər tərəfdən isə şəxsiyyətlərin əlcəldilmasını adi həyat norması sayan sovet quruluşunun ötən əsrin 30-cu illərində həqiqi siyasi mahiyyəti belə qanlı idi. Təbii ki, bu dövrdə millətlərin və xalqların hüququndan söhbət gedə bilməzdi. Azərbaycan xalqı da öz tarixi faciələrinin bir hissəsini möhz bu cür idarəetmə sisteminin hökmranlıq etdiyi dövltəddə yaşamalı olmuşdur. Görünməz elin Azərbaycana qarşı işə saldığı kütləvi repressiya maşını fasiləsiz olaraq öz işini görmüşdü. Milli elitanın bütöv bir nəslİ, say-seçmə ziyalıları məhv edilmişdi.

Repressiyaya uğrayan, həbslərdə cürüyen insanların böyük əksəriyyəti 1926-cı ildə olan Birinci Bakı Türkoloji Qurultayın nümayəndələri idi. Bu möhtəşəm tədbir mühüm tarixi bir dövrdə keçirilirdi. Birinci Türkoloji Qurultay hər şeydən öncə siyasi bir hadisə idi. 100-dən artıq nümayəndəsinin - seçmə alim və mütəfəkkirlərin həbsi və fiziki məhvi ilə bitən bu elmi toplantı yaxın tarixin ən böyük ziyalı-alim soyqırımı idi. Dövrün tədqiqatçılarının fikrincə, 30-cu illərin sovet-Stalin diktatura rejimi üçün bir ittihamdır.

Bu insanların günahı nə idi? Onlar türk xalqlarının elmi-mədəni birliyinə, ortaq milli-mənəvi dəyərlərinin yaşadılmasına misilsiz töhfələr vermiş, dilçilik, latin qrafikasına keçid, terminologiya, orfoqrafiya, tarix, ədəbiyyat, folklor, incəsənət, etnoqrafiya, metodika sahələrində problemlərin həllinə və inkişaf yollarına işıq salan baxışlar sisteminin əməli-nəzəri prinsiplərini işləyib hazırlamışdılar, genişmiqyaslı yaradıcılic fəaliyyəti göstərmişdilər. Bu gün bütün türk dünyası ana dillərinin uzun əsrlər boyu işlək olması yönündən aparıldığı islahatlarda həmin alimlərin miras qoyduğu ənənələrə, fundamental elmi əsərlərinə istinad edirlər. Buna görə də o şəxsiyyətlərin gördüyü işlər əvəzsizdir. Türk xalqlarının ana dili tarixində zaman-zaman böyük hadisələr baş verib, dilin inkişafına təkan olan əhəmiyyətli addımlar atılıb. Həmin türkoloqlar, dilçilər, dil təəssübkeşləri bu hərəkətin başında durub, dil siyasətində onların misilsiz xidmətləri olub.

1926-cı il fevralın 18-də qurultayın Bakıda keçirilməsi məsələsi ÜK(b)P-nin Siyasi Bürosunda müzakirə edilir və müvafiq qərar qəbul olunur. Qeyd edək ki, bu mötəbər məclisin çağırılması məsələsində Nəriman Nərimanov, Səməd Ağamalıoğlu, Cəlal Qorxmazov kimi dövlət və partiya rəhbərləri xüsusi xidmət göstərirlər. Qurultayın keçirilməsi ilə bağlı Orconikidze, Ağamalıoğlu və Naqovitsindən ibarət komissiya yaradılır, sonradan bu tərkibə Ruhulla Axundov, Cəlal Qorxmazov, Mirzə Davud Hüseynov da daxil edilir.

Beləliklə, 1926-cı il fevralın 26-da Bakı şəhərində Birinci Türkoloji Qurultay öz işinə başlayır. Mötəbər elmi məclisə S.Ağamalıoğlu sədrlik edir. 131 nəfər nümayəndənin iştirak etdiyi qurultay 17 iclas keçirir. Türk dünyasının dilinə, tarixinə, etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətə həsr olunmuş 38 məruzə dinlənir. Qurultaya fəxri üzv kimi dəvət olunmuş böyük türkoloq Əli bəy Hüseynzadə, məşhur nəzəriyyəçi N.Marr, sovet ideologiyasının rəhbərlərindən A.V.Lunaçarski rəyasət heyətinə seçilir. Alman türkoloqu T.Mentsel birinci türkoloji qurultayın məşhur türkoloq V.Radlovun şərifinə keçirilməsi təklifini verir. Təklif qəbul edilir. Bununla bərabər, türkiyəli nümayəndələr də İsmayıl bəy Qaspiralının adını qeyrkirlər. Beləliklə, bu mötəbər elmi məclisin İsmayıl bəy Qaspiralı və V.Radlovun şərifinə keçirilməsi qərarlaşdırılır. Qurultaya dəvət olunanlar içerisinde adlı-sanlı alimlərin F.Köprülüzadə, A.Krimski, N.Poppenin, L.Legitinin, N.Aşmarinin və digələrinin olması onun tarixi dəyərini daha da artırır. Ümumilikdə isə bu mötəbər elmi məclisdə 600 nəfər alim iştirak edir. Dinlənən məruzələr elmi cəhətdən yüksək nəzəri səviyyəsi və aktualıqlı ilə seçiyələnin. Onların heç birində kəskin millətçi, sovinist baxışlara yol verilmir. Çıxışlarda ortaq köklərə malik qohum xalqların vahid amalı, milli-mənəvi dəyərləri öz əksini tapır. Bu isə türk dünyasının son nəticədə dünya elm və mədəniyyətinin daha da zənginləşməsinə, inkişafına xidmət edirdi. Ona görə də qurultayın irəli sürdüyü belə ciddi məsələlər hakim sovet ideologiyasının prinsiplərinə uyğun gəlmədiyi üçün həmin türkoloji elmi axın Sovetlər İttifaqının ictimai-siyasi mühitində böyük vahimə və şübhə yaradır, ağır repressiyalara yol açırdı. Əslində, yeni böyük sivilizasiyaların yaranmasına təkan verəcək bu prosedə hakim ideologiya pantürkist, panislamist yönündən yanaşaraq sağlam düşüncəni arxa plana keçirirdi. Milli-mənəvi yaxınlığın və birliyin yarada biləcəyi bütövlüyə ümumi mədəni inkişafın

Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın nümayəndələri

1-ci sıra sağdan T.Mentsel, A.N.Samoylovic, S.F.Oldenburq, 2-ci sıra sağdan 3-cü Əziz Qubaydullin, İsmayıl Hikmət, Əhməd Pepinov, A.R.Zifeldt, Həbib Cəbiyev, 11-ci Cəfər Məmmədzadə, 12-ci Bəkir Çobanzadə, Əli Nazim, 9-cu V.B.Tomaşevski

Bakı, 1926, 26 fevral-5 mart

Güllələnən qurultay

Repressiyaya uğrayan ziyalıların əksəriyyəti I Bakı Türkoloji Qurultayının nümayəndələri olub

bir parçası səviyyəsində deyil, mövcud ideoloji meyarların tərs üzü kimi baxılırdı. Qurultayda iki məsələ - latin qrafikasına keçid və ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya məsələləri mühüm yer tuturdu. Sovet rəhbərləri, əslində bu qurultayın belə möhtəşəm səviyyədə olacağını düşünmürdülər.

Bir faktı da qeyd edək ki, bu dövrü öyrənən tədqiqatçıların araşdırmalarında göstərilir ki, keçmiş Sovetlər İttifaqı tərkibində olan türk dövlətlərinin ilk olaraq Azərbaycanda 1920-ci ildə latin əlifbasına keçidlə bağlı komissiya yaradılmış və bu məsələni V.I.Lenin yüksək qiymətləndirmişdir. Hətta Azərbaycan MİK-in sədri S.Ağamalıoğlu Leninlə görüşmüş, əlifba məsələsində müsbət fikir əldə olunmuşdu. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, 1920-ci ildən başlayaraq, əslində 30-cu illərdə daha geniş cəbhədə hücumla keçən totalitar ideologiyanın bütün fəaliyyəti xalqların müstəqil düşüncəsinə, bu ideyaları işləyib hazırlayan, irəli sürən insanlara qarşı çevrilmişdi. Mövcudluğunun iki ilində, yeni qısa müddət olsa da, millətin tarixinə işıq saçan cümhuriyyət dövrünün istiqlal və demokratiya ənənələrini tam sürətlə qırmaq, məhv etmək mümkün deyildi. Başqa bir tərəfdən nə şəkildə olursa-olsun Trotski, Buxarin, Zinoviyev, Kamenev və digər siyasi liderlərlə bağlı olan müxalif kommunist cəbhəsinin varlığı İ.Stalinə sovetlərin ilk illərində hərtərəfli dağıdıcı hücumla keçməyə imkan verirdi. Yetişmə, hazırlıq taktikası seçən V.I.Leninin siyasi varisi İ.Stalin tərəfindən uğurla davam etdirilən avtoritar və totalitar rejim strateji planla böyük və qanlı proqramlar hazırlayırdı. Məhz belə bir vaxtda Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndələri böyük ümidlə, coşqun həvəslə elmi etirafılarını edir, gələcək araşdırmalarını və vəzifələrini açıqlayır, fikirlərini üst-üstə düşməsi elmi üfüqlərə yeni işıq, ziya saçırdı. ÇK-nin isə dəhşətli xəbərlərlə dolu qovluqları aşib-daşırdı. Hər çıxış, hər cümlə, hər ifadə, söz mənalandırılır, siyasi baxımdan özlərinə şərf olunan yönündə yozulur, təhlil edilir və nəticə çıxarıldır.

1922-ci ildə Bakıda yaradılan Yeni Əlifba Komitəsi 1927-ci ildə artıq ümumittifaq statusu alır. Tezliklə komitənin nəzdində xüsusi elmi şura fəaliyyətə başlayır. Elmi katib görkəmli alim Bəkir Çobanzadə seçilir. Şuranın qarşısında orfoqrafiya prinsiplərinin hazırlanması və milli terminologiyanın yaradılması kimi global problemlər qoyulurdu. Bu iki məsələ 1937-ci ildə ləğv olunan Yeni Əlifba Komitəsinin başlıca vəzifələri olmuşdur.

Azərbaycan MİK-in dördüncü sessiyasının 1928-ci il 11 oktyabr tarixli qərarı ilə respublika latin əlifbasına keçir. Əlifba islahatı ölkədə dil quruculuğuna böyük təkan versə də, əslində sovet ideoloqları üçün bu, müstəmləkəçiliyə hədəflənmiş yenilik idi. Başqa sözlə, tələsik yeni əlifbaya - latin əlifbasına keçid bütün türkdilli xalqların keçmişİ ilə gələcəyi arasında körpünün uçurulmasına hesablanırdı. Maraqlıdır ki, latin əlifbasını türk əlifbası adlandıraraq bir müddət onu müdafiə edənlər rus əlifbasının məcburi təbliği meylini hiss etdikdən sonra beynəlmiləliç bolşeviklərin əksəriyyəti həm türk anlayışından, həm də müdafiə eddikləri türk əlifbasından imtina edirdilər. S.Ağamalıoğlu 1929-cu ildə Azərbaycanın bütün SSRİ-də və Şərqdə ilk dəfə olaraq rəsmən latin qrafikasına keçməsinə böyük zəfər əldəlandığı halda, həmin hadisənin üstündən bir il ötməmiş rus əlifbasının tətbiqinin zəruriliyindən bəhs edirdi. "Azərbaycanlıların yeni latin əlifbasına keçmək yolu gələcəkdə onların rus əlifbası üzrə düzəldilmiş yeni əlifbaya keçmək işini bir qədər asanlaşdıracaq" - deyirdi. Beləliklə, yarım əsr ərzində bir millətin üç əlifbadan is-

tifadə etmək məcburiyyətində qalması, əslində böyük bir faciə idi! Bunu obyektiv qiymətləndirmək və etiraz etmək əvəzinə ziyalıların çoxu susurdu. Təbii ki, bunların səbəbləri var idi: milli ziyalıların böyük əksəriyyəti kütləvi şəkildə 1937-1938-ci illərdə repressiya olunurdu. Digər tərəfdən, rus əlifbasına etiraz edə biləcək istənilən ziyalının həmin aqibətə düşər olması hamını vahiməyə salırdı. Bəzi ziyalılar yalnız müəyyən dəyişikliklərlə rus əlifbasına keçilməsinin doğru ola biləcəyini söyləyir, bundan artığına cəsarət edə bilmirdilər.

Dilçi alimlərin fikrincə, rus əlifbasının olduğu kimi qəbul edilməsinin tərəfdarları yaxşı anlaşırdılar ki, mərkəz məhz bu qərarın üzərinə dayanacaq. Və gözəldiyi kimi də oldu! Sovet ideoloqları nə etdiklərini yaxşı başa düşürdülər: Azərbaycan insanı rus insanı kimi düşünməyə, yazmağa və kommunizm xəyalı ilə yaşamağa məhkum və buna məcbur edilirdi. Başqa sözlə, "yeni əlifba" oyununu ilə sovet imperiyası Azərbaycan millətini öz mədəniyyətindən, mənəviyyatından, ən əsası, dilinin səfligindən uzaqlaşdırırdı. İrəlidi isə görkəmli dilçi alimləri böyük repressiya burulğanı gözləyirdi. Bəkir Çobanzadə, Ruhulla Axundov, Hənəfi Zeynallı, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Ayna Sultanova, Hüseyn Cavid, Vəli Xulufu, Salman Mümtaz... kimi güclü və işıqlı ziyalıların nə qədər böyük arzuları ürəklərində boğulub məhv ediləcəkdı...

Xalqını sevən "xalq düşmənləri"

...Stalin repressiyası qurbanlarının çoxu istintaq zamanı onun adını çəkirdi. Guya sovet dövlətinə, Kommunist Partiyasına dənükliyi bu insandan öyrənmişdi-lər. Belə çıxdır ki, sovetlərin ən böyük düşməni 1919-cu ildən ÜK(b)P-nin üzvü olan, qısa ömrünü sovet dövlətinin inkişafına həsr edən, alim, publisist, tərcüməçi kimi şöhrət qazanan, qəlben inanıldığı, sevdiyi quruluşa sədaqətlə xidmət göstərən Ruhulla Əli oğlu Axundov idi. Respublikada Mərkəzi Komitənin katibi vəzifəsinə qədər yüksələn bir insan necə "xalq düşməni"nə çevrilə bilirdi? Təbii ki, bu, çox məntiqsiz bir yanaşma idi. Amma bütün bunlara baxmayaraq, sovet rejimi Ruhulla Axundova 41 yaşında güllələnmə hökmü vermişdi.

1920-1926-cı illərdə R.Axundovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan dilində Leninin 26 əsəri çap olunmuşdu. 1927-1932-ci illər ərzində Marks və Engelsin 15 min tirajla 5 əsəri, Leninin 106 min nüsxə ilə 19 əsəri Azərbaycan dilində işıq üzü görmüşdü. 1928-1929-cu illərdə nəşr olunmuş ikicildli rusca-azərbaycanca lüğətin redaktoru olmuşdu. Bundan əlavə, tarix, ədəbiyyat, incəsənət mövzusunda bir sıra dəyərli əsərlərin müəllifi idi. Xalq komissarı işlədiyi dövrdə bu insan həmin sahəyə böyük həvəslə rəhbərlik edirdi. 1929-cu ildə Azərbaycanda əlifba islahatı keçirilərkən, yeni ərəb əlifbasının latin qrafikası ilə əvəz olunmasında R.Axundovun böyük xidmətləri olmuşdu. Yeni Əlifba Komitəsinin orqanı olan "Yeni yol qəzeti"nin səhifələrində bir çox məqalələrlə çıxış etmişdi. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına qayğı ilə yanaşmış, onun səfliginə, təmizliyinə çalışmışdı. Yeni əlifbanın tətbiqini böyük nailiyyət adlandırmışdı. Bütün bu tədbirlərdə həm xalq maarif komissarı, həm ictimai xadim, həm də vətənpərvər alim kimi fəallıq göstərmişdi.

1936-cı il dekabrın 17-də əksinqilabçı, millətçi təşkilatın 12493 sayılı işi üzrə həbs olunur. Həmin gün partiya sıralarından uzaqlaşdırılır, dekabrın 29-da tutduğu bütün vəzifələrdən azad edilir,

Az.MİK-in üzvlüyündən çıxarılır. 1937-ci ilin sentyabrında onun cinayət işi Moskvaya göndərilir. R.Axundovun istintaqını əvvəllər elm, ədəbiyyat xadimlərinin cinayət işinə baxan L.S.Altman aparır. Ziya Bünyadov "Qırmızı terror" kitabında yazırdı: "Azərbaycanda DTK-nin ermənilərdən ibarət olan rəhbərləri "müəyyən etdilər" ki, təşkilatın başçıları R.Axundov, Ə.Qarayev və başqaları idilər. Söhbət hansı gizli təşkilatdan gəlirdi? Guya bu antisovet üsyanı qaldıracaq rəhbərlərdən biri Ruhulla Axundov gələcək Azərbaycan Burjua Demokratik Respublikasının prezidenti olmalı idi". Beləliklə, R.Axundov - bir vaxtlar Lenin ordenli kommunist həbs edilərək zindana atılır. "Yan"ların göstərsinə əsasən, dustaqlardan lazımlı olan ifadəni almaq üçün onlara işgəncə verir, vəhşicəsinə döyür və başqa iyrənc vasitələrdən istifadə edirdilər. Döyülmə və işgəncələrdən havаланan Ruhulla Axundov hətta tanımadığı adamlara da "mənim təşkilatımın ən fəal üzvüdür" demək məcburiyyətində qalırdı. Bundan başqa, 1937-ci il iyunun 8-də "Pravda" qəzetində Riklinin imzası ilə "Düşmənin hiylələri" adlı məqalədə R.Axundova qarşı ağır ittiham irəli sürülürdü.

"Bu dünyada kəskin bir silah varsa, o da leninizmdir. Bir zəfər bayağı varsa, o da leninizm bayağıdır. Tarixin bundan sonra açılacaq bir səhifəsi varsa, o da sosializm səhifəsidir" - demişdi Ruhulla Axundov. Elə bu əqidenin, inamın da qurbanı oldu.

Qeyri-adi fitri istedadla, dərin elmi biliklərlə malik olan görkəmli alim Bəkir Çobanzadənin məhkəməsi 20 dəqiqə çəkmişdi. Ömrü də qısa olmuşdu - cəmi 44 illik bir həyat yaşamışdı. B.Çobanzadənin 1920-1926-cı illərdə gördüyü genişmiqyaslı cəxsahəli işləri nəzərdən keçirəndə bir nəfərin bu qədər "yük"ü necə çəkdiyinə təəccüb etməmək olmur. O, Azərbaycanda Yeni Əlifba Komitəsinin sədri, Yeni Türk Əlifbası Ümumittifaq Mərkəzi Komitəsinin rəhbəri təyin edilmişdi. Orta Asiyada, Tataristanda, Bolqarıstan və Krimda latin əlifbasına keçidlə əlaqədar ciddi iş aparmışdı. Eyni zamanda Bakı, Daşkənd, Buxara ali məktəblərində türkologiyaya aid müəhazirələr oxumuşdu. Bəkir Çobanzadə Azərbaycan dilçiliyinin əsasını qoyan alimlərdən biri olmuşdu. Ona qarşı təzyiqlər 1930-cu ildə başlamışdı. Əleyhinə "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında müntəzəm məqalələr çap olunurdu. 1935-ci ildən sonra Çobanzadə üzərindəki təhlükənin sovuşduğunu güman edərək bir qədər rahatlaşmışdı. Lakin 1937-ci il yanvar ayının sonunda onu Kislovodskda dincəldiyi "Qornyak" sanatoriyasına həbs edirlər. Əvvəlcə Pyatiqorsk həbsxanasında saxlanılır, sonra Bakıya gətirilir. 1937-ci il oktyabrın 12-də güllələnməyə məhkum edilir.

Bəs Hənəfi Zeynallı nədə günahlandırılırdı? Elə işlərdə, elə hərəkətlərdə ki, onların heç biri alimin fəaliyyətinə yaxın belə gəlmirdi. Həqiqət kimi qələmə verilən bütün günahlara görə məhkəmə qaydasında cəzalandırılmazdan əvvəl o, akademiklərdə tutduğu bütün vəzifələrdən çıxarılır. Ertəsi gün isə onun istintaq başlanr və üç gün davam edir. Hənəfini bir çox "əksinqilabçı və millətçi", o cümlədən Nazim Əfəndi, İsmayıl Hikmət, Xəlil Fikrət, Bəkir Çobanzadə və başqaları ilə əlaqə saxladığına görə ittiham olunur.

Ədəbiyyatşünas alim, folklorşünas, tənqidçi, müəllim, naşir olan Hənəfi Zeynallının əsərləri içerisinde 1926-cı ildə yazdığı "Azərbaycanın atalar sözləri və məsəllər kitabı" xüsusi dəyərə malikdir. Burada 4 minədək folklor nümunəsi toplanmışdır. Əgər amansız ruzigar - Stalin rejimi yeri-göyü lərzəyə salmasaydı, hələ

nə qədər xalq incisi toplayacaq, neçə tədqiqat əsərinin altında imzası qoyulacaqdı. Görkəmli alim 1937-ci il oktyabrın 12-də ən ağır cəzaya - güllələnməyə məhkum edilir.

Azərbaycanın xalq maarif komissarı, "Şərq qadını" jurnalının redaktoru, ədliyyə komissarı və Ali Məhkəmənin sədri olmuş Ayna Sultanova çox tez başa düşmüşdü ki, uğrunda vuruşduğu quruluş, dəstəklədiyi hökumət heç də onun ümidini, inamını doğrultmur. Müəyyən müddətdən sonra Stalinlə görüşüb mövcud rejimlə bağlı şikayətlərini bildirmək qərarına gəlir. Bu məqsədlə Moskvaya gərkən ele vəzəldə həbs olunur. Xüsusi mühafizə dəstəsinin müşayiəti ilə Bakıya gətirilir və SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının səyyar sessiyasında 3 iyl 1938-ci il tarixli hökmlə güllələnməyə məhkum edilir. A.Sultanovanın qardaşı Qəzənfər Musabəyov

nə qədər xalq incisi toplayacaq, neçə tədqiqat əsərinin altında imzası qoyulacaqdı. Görkəmli alim 1937-ci il oktyabrın 12-də ən ağır cəzaya - güllələnməyə məhkum edilir.

Bir faktı da qeyd edək ki, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ziyalı mühitinin tarixində xüsusi mərhələdir. H.Zərdəbi, M.A.Sahtaxlı, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, Ə.Haqverdiyev, H.Cavid, A.Səhəhət, A.İldırım, Ə.Nəmanzadə, A.Sur, V.Xulufu, Ə.Nazim və başqa onlarla şəxsiyyətlər bu dövrün yetirmələridir. Xalqın tarixi taleyində müstəsna rolları ilə bu insanlar əbədlilik qazanmışdır. Böyük ideallarla yaşayan görkəmli folklorşünas-alim Vəli Xulufu da o zamanları yeni əlifbanın yaradılmasında vətəndaş fəallığı ilə iştirak etmişdi. Sovet siyasi ideoloji sistemi ərəb əlifbası tərəfdarlarını mürtəcə, latıncıları isə yenilikçi kimi qələmə verir və təqdir edirdilər. Şübhəsiz ki, yeni əlifbaya keçid Vəli Xulufulun dediyi kimi, "yalnız hərlərin dəyişdirilməsi demək deyildir, bu eyni zamanda yeni dövrün, xüsusilə də türkdilli xalqların ictimai-siyasi, mədəni həyatında mühüm rol oynaya biləcək tarixi hadisə idi". V.Xulufulun "Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları", "İmla lüğəti", "Azərbaycan xalq dili lüğəti" və digər əsərləri onun həmin dövrdə ciddi elmi düşüncə sahibli olmasını göstərir. Repressiya dalğası 1938-ci ildə bu görkəmli alimin də həyatını yarımcı qoyur.

Azərbaycanın xalq maarif komissarı, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, publisist Mustafa Quliyev 1937-ci il avqustun 2-də həbs edilir, istintaqı bir ilə yaxın çəkir, 30 dəfədən çox dindirilir. Hər ifadəsinin sonuncu cümləsində haqqında deyilənlərin, yazılanların uydurma və böhtan olduğunu bildirirdi. M.Quliyevin "Ə.Əbülhəsənin "Dünya qopur" romanı haqqında", "S.Vurğun yaradıcılığı yüksəliş yolunda", "Sabir fığara şairidir", "Yoldaş Nərimanov haqqında", "Hüseyn Cavidin "Uğurum"u, "Hazırkı Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında", "M.F.Axundovun yaradıcılığı", "Simurğun bədii yaradıcılığı", "Ədəbiyyat cəbhəsində mübarizə" və s. klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatına dair məqalələri və kitabları mədəni irsə münasibətdə, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın ilk nümunələri kimi qiymətlidir. O, 2 iyl 1938-ci ildə güllələnməyə məhkum edilir.

Şair, publisist, görkəmli ədəbiyyatşünas, mətnşünas-alim Salman Mümtaz 1920-1937-ci illərdə 24 kitab, 70-dən çox məqalə çap etdirmiş, 100-dən artıq Azərbaycanda üzərindəki təhlükənin sovuşduğunu güman edərək bir qədər rahatlaşmışdı. Lakin 1937-ci il yanvar ayının sonunda onu Kislovodskda dincəldiyi "Qornyak" sanatoriyasına həbs edirlər. Əvvəlcə Pyatiqorsk həbsxanasında saxlanılır, sonra Bakıya gətirilir. 1937-ci il oktyabrın 8-də həbs edilməsi, 1941-ci ilin 21 dekabrında ona ölüm hökmü verilmisdi. Həmin illərdə Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əli Nəzmi, Əhməd Cavad, Əmin Abid, Sanlı və başqaları xarici dövlətlərə cəsusluqda, "pan-türkizm"də günahlandırılaraq repressiya olunmuşlar. Uzun illər rəhbər vəzifələrdə işləmiş Mirzə Davud Hüseynov, ictimai-siyasi xadim Əhməd bəy Pepinov, 40 yaşına çatmamış "qırmızı terror"un qurbanı olmuş, gözəl publisist, jurnalist, naşir Həbib Cəbiyev, görkəmli pedaqoq Cəbbar Məmməd-zadə, Azərbaycan xalq təhsilinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan maarifçi-ziyalı, Şuşada açılan darülmüəlliminin ilk təşkilatçısı və müdiri Məşeyib İlyasov, maarif xadimi Pənəh Qasimov, dilçi, türkoloq-alimlər Əziz Qubaydullin, azərbaycanlı milli kadrların yetişdirilməsində böyük rol oynamış, qırmızı professor Boris Tixomirov, Aleksandr Buksan... pan-türkist, panislamist "mövqələrinə görə" güllələnmişlər.

Tanınmış türkoloq Xalid Səid Xocayev də repressiya burulğanının qurbanı olmuşdu. Görkəmli

alim üslubiyyat, sintaksis, türk və fars dillərinin qrammatikası ilə bağlı bir çox kitabın müəllifi idi, Orxon yazılarını tərcümə etmişdi. Onun ən böyük əsəri Mahmud Kaşğarının məşhur lüğətinin tərcüməsi ilə bağlı idi. Xocayev 1937-ci il iyunun 3-də həbs edilmiş, əksinqilabi, pantürkist, terrorçu təşkilatın üzvü kimi oktyabrın 12-də güllələnmişdi.

Siyahıda yüzlərlə belə dəyərli, vətənpərvər ziyalıların adları vardır. Onların acı ömrü hekayətlərini oxuyanlar ancaq dəhşətə gəlirlər!

Tarix "Qırmızı terror"u hələ çox mühakimə edəcək

Bu dövrün fəlakətləri, faciə və bəlaları çox vaxt bədii ədəbiyyatda obrazlı şəkildə "qırmızı terror" adlandırılır. Kütləvi terror zamanı xalqımızın qəddar düşmənləri Sumbatov, Borsev, Gerasimov, Sinman, Şer, Qriqoryan, Markaryan, Qalstyan, Ohanesyan, Avanesyan... kimi cəlladların əli minlərlə Azərbaycan övladının qanına buluşdı. Neçə-neçə ailə Sibirin, Qazaxıstanın insan yaşamayan çöllərinə sürgün edildi. Xüsusi düşərgələrdə min cür iztərbə, işgəncəyə məruz qalaraq tələf olanların sayını isə heç kəs bilmir. Halbuki SSRİ-də belə bir saxta və yalan fikir geniş təbliğ olundu ki, guya yalnız bu ölkədə elan edilmiş hüquqlar öz həqiqi təcəssümünü tapıb.

Totalitar rejimin at oynatdığı, şəxsiyyətə pərəstişin görünməmiş şəkli aldığı, bütün məsələlərin diktaturaya təbə olduğu, kütləvi repressiyaların getdiyi vaxtlarda hansı insan hüquqlarından, demokratiyadan danışmaq olardı?! Bütün respublikalarda partiya dili rus dili idi. Qurultaylar, plenumlar bu dildə aparılır, əsas sənədlər həmin dildə tərtib olunurdu. Bir çox respublikalarda, xüsusən Orta Asiyada təhsil rus dilində aparılırdı. Belarussda ana dilində məktəb demək olar ki, qalmamışdı. Tacikistan və Qırğızıstanın paytaxtı milli ad daşıyırdı. Azərbaycan ikinci və böyük şəhəri olan Gəncənin adı dəyişdirilərək Kirovabad olmuşdu. Bakının o vaxt 17 rayonunun adı rus bolşeviklərinin şərifinə qoyulmuşdu. Bakıda təhsilin rus dilində aparıldığı məktəblər çoxluq təşkil edirdi. Yeganə universitetimiz Kirovun adına idi.

Respublikamızdan kənarda yaşayan azərbaycanlıların vəziyyəti daha çətin idi. Ermənistanda azərbaycanlılar zaman-zaman kütləvi şəkildə deportasiya edirdilər. Azərbaycanlılara məxsus coğrafi yer adları, toponimlər tamamilə ləğv edilərək dəyişdirilirdi. Latin qrafikalı əlifba kirillə əvəz olunmuşdu. Milli iftixarımız, əsl xalq dastanı olan "Kitabi-Dədə Qorqud" "xalqa zidd", "mürtece" adlandırılmış və yasaq edilmişdir. Şamil hərəkəti amansızcasına pislənirdi, ondan müsbət mənada danışmaq qadağan olunmuşdu.

Hələ heç vaxt, heç bir dövlət, hakimiyyət öz xalqına, öz əhalisinə bu dərəcədə divan tutmamışdı. Sovet totalitar rejimi isə əsas hədəf kimi öz əhalisini seçmişdi. İnsan hüquqlarının ən kobud şəkildə pozulmasının geniş təzahürlərdən biri də dinə, vicdan azadlığı məsələsinə aid idi. 1920-1930-cu illərdə, ele sonralar da nüfuzlu din xadimlərinə divan tutulur, başlarına olmanın müsibətləri gətirilirdi. Dinin özünə qarşı amansız mübarizə aparılırdı. Məscidlər vəhşicəsinə dağıdılır, dini kitablar kütləvi şəkildə yandırılırdı. Bakıda tarixlərin yadigarı, məmarlıq baxımından gözəl sənət əsəri olan Bibiheybət məscidi uçurulub məhv edilmişdi. Bəriyanın birbaşa göstərişi ilə Səfəvi hökmdarı Şah Abbasın 1624-cü ildə Tiflisdə tikdirdiyi möhtəşəm və əzəmətli məscid binası yerlə-yeksan edilmişdi. Totalitar rejim məişət məsələlərində, adi adət-ənənələrə də ən kobud şəkildə müdaxilə edirdi.

Şamil hərəkətinin çarizmlə mübarizədə müsbət hadisə adlandırıldığına görə Azərbaycanın görkəmli filosofu Heydər Hüseynov ittiham olundu və nəticə etibarilə düz sözünün qurbanına çevrildi.

1956-cı ildə M.Bağırovun məhkəməsinə aydın oldu ki, bir çox işlər barədə Bağırov Stalinə müraciət edib ali rəsmi orqanların, xüsusən MİK-nin göstərişini, qərarını gözləməyi xahiş etdikdə Stalin de-yirmiş: "Какой ЦК, ЦК - это я, иди принимай меры".

Tarixin ibrət dərslərindən lazımi nəticə çıxarmaq, gələcəkdə bu hadisələrin yenidən təkrar olunmaması üçün dövrün özünə qiymət vermək olduqca vacibdir. Lakin SSRİ dövründə bunlar edilmədi! Yalnız respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra tarix elminin Heydər Əliyev konsepsiyası meydana gəldi və XX əsr tariximizə münasibət dəyişdi.

Stalin rejimi Azərbaycanın bir çox dəyərləri insanların taleyinə "balta vurdu", həyatları cəllad əli ilə yarımcı qırıldı.

"Yaddaşın məhkəməsi" deyilən bir anlayış var! Burada Azərbaycan xalqına dəyən zərblər, keçmiş saxta dönd geyindirilər, Stalin epoxası ilə bağlı qanlı faciə törədən dünya durduqca, tarix yaşadıca nəslərin mühakiməsindən yaxa qurtara bilməyəcəklər!

1937-ci ilin amansız, fırtınalı olaylarından 80 il ötür...

İradə ƏLİYEVA,
"Azərbaycan"